

Г. І. Гримашевич,

Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир

ДІАЛЕКТНИЙ ТЕКСТ ГОВІРКИ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СИСТЕМНИХ ВІДНОШЕНЬ ПРИСЛІВНИКІВ

У статті проаналізовано системні відношення прислівників як лексико-граматичних одиниць на матеріалі опублікованих діалектних текстів говірки села Машеве Черніобільського району; акцентовано увагу на особливостях діалектної синонімії у сфері адвербіатива, яка характеризується відсутністю багатоконпонентних синонімічних рядів; визначено основні типи прислівників, які вступають в антонімічні відношення в діалектному тексті, що зумовлено тематикою розповідей діалектоносіїв; з'ясовано специфіку функціонування прислівників-синонімів і прислівників-антонімів у зв'язному говірковому мовленні в ідіолекті одного діалектоносія.

Ключові слова: прислівник, ідіолект, діалектний текст, говірка, синоніми, антоніми.

В статье проанализированы системные отношения наречий как лексико-грамматических единиц на материале опубликованных диалектных текстов говора села Машево Черновильского района; акцентировано внимание на особенностях диалектной синонимии в области адвербиативов, которая характеризуется отсутствием многокомпонентных синонимических рядов; определены основные типы наречий, которые вступают в антонимические отношения в диалектном тексте, что обусловлено тематикой рассказов диалектоносителей; определена специфика функционирования наречий-синонимов и наречий-антонимов в связанной диалектной речи в идиолекте одного диалектоносителя.

Ключевые слова: наречие, идиолект, диалектный текст, говор, синонимы, антонимы.

In the article on material of the published dialectal texts of hovirka of the village of Masheve of the Chernobyl district it is analysed the system relations of adverbs as lexiko-gramatical units; attention is accented on the features of dialectal sinonimia in the field of adverbative which is characterized by the absence of multicomponent synonymous rows; certainly the basic types of adverbs entering into antonymous relations in a dialectal text that is predefined by the subject of stories of dialektonosii; it is found out the specific of functioning of adverbs-synonyms and adverbs-antonyms in the coherent dialectal broadcasting in idiolekt of one hovirkonosiy.

Keywords: adverb, idiolekt, dialectal text, hovirka, synonyms, antonyms.

Упродовж останніх десятиріч в українській діалектології центр ваги змістився на дослідження говіркових одиниць різних рівнів у зв'язному мовленні – діалектному тексті – як репрезентантів ідіостилю діалектоносіїв, які формують мовний простір говірки (праці Г. Аркушина, К. Глуховцевої, П. Гриценка, М. Делюсто, В. Леснової, Г. Мартинової, Н. Руснак та ін.). Така посилена увага до діалектного тексту зумовлена тим, що він може бути оцінений як простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови [4, с. 15]. Водночас важливим є питання системних відношень лексичних діалектних одиниць, насамперед синонімів та антонімів, представлене в діалектному тексті, що й зумовлює **актуальність** нашої розвідки.

Зауважимо, що проблема лексичної синонімії належить до найбільше розроблених в україністиці, оскільки її розпрацюванню присвятили дослідження В. Бездітко, Л. Лисиченко, М. Муравицька, О. Мартиняк, Т. Михайлова, Г. Наконечна, Т. Панько, М. Сташко, О. Тараненко та інші, хоча, як зазначає З. Франко, низка аспектів досі є дискусійними, а багато об'єктів маловивченими [5, с. 127]. Одним із дискусійних і досі остаточно не з'ясованих є питання діалектної синонімії. Зауважимо, що поняття синонімів в українській літературній мові (синоніми – слова, які називають те саме поняття, є однаковою або близькими за семантикою, проте різняться відтінками значень чи емоційно-експресивним забарвленням [2, с. 18]) й діалектній різняться. Ми підтримуємо думку Г. Аркушина про те, що вважати синонімами можна лише ті лексеми, які паралельно вживає говірконосій у своєму мовленні, а вже використання представниками різних говірок навіть однакових чи близьких за значенням лексем не створює синонімічного ряду [1, с. 109–110], тобто представлені лексеми в будь-якому опублікованому діалектному словникові тільки тоді можемо вважати синонімами, якщо вони зафіксовані в мовленні одного діалектоносія як представника певної говірки, тому й вирішення проблеми діалектної синонімії має насамперед ґрунтуватися на дослідженні цього явища у зв'язному тексті, записаному від одного інформатора.

Джерелами нашої розвідки слугували видані записи діалектних текстів редуکتивної говірки села Машеве Черніобільського району, жителі якої після аварії на ЧАЕС були компактно відселені в с. Лукаші Баришівського р-ну Київської обл. і змогли таким чином зберегти особливості свого мовлення. Вибір такого об'єкта дослідження зумовлений насамперед тим, що тут представлені зразки зв'язного мовлення, записані від діалектоносіїв однієї говірки, що дає змогу простежити особливості ідіолекту однієї людини зокрема й діалектні риси на всіх мовних рівнях говірки загалом. Зауважимо, що в науковій літературі превалює визначення говірки як мінімальної діалектної одиниці, реальної комунікативної системи, засобу спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів (С. Бевзенко, Й. Дзензелівський, П. Гриценко та ін.); відомі погляди на говірку як сукупність ідіолектів (К. Глуховцева); ми ж до зазначеного вище додамо, що говірка як динамічна система є джерелом функціонування різних лексико-граматичних класів слів як одиниць лексичної діалектної системи, які вступають у різні системні відношення, передовсім синонімії та антонімії, що ми намагатимемося з'ясувати на прикладі незмінюваного класу слів – прислівників.

Як засвідчила вибірка матеріалів із досліджуваних діалектних текстів говірки села Машеве Черніобільського району, один діалектоносій уживає значно меншу кількість синонімів до того чи того прислівника, ніж він має в літературній мові. Це підтверджує думку вчених про те, що синонімією жоден із діалектів не може рівнятися із літературною мовою, яка незрівнянно багатша за будь-який діалект [5, с. 148], а своїм виникненням говіркова синонімія завдячує переважно інтерференції (діалектне + літературне й діалектне + іншоговіркове й іншомовне) і меншою мірою полісемантизації окремих слів [5, с. 134]. Крім того, у кожного інформатора різний ступінь використання прислівників-синонімів і різні лексеми для оформлення синонімічних відношень. Водночас кількість використання адвербіативів-синонімів залежить від розміру записаного діалектного мовлення, тематики розповіді діалектоносія, рівня його освіти, способу його життя (постійне проживання в одному населеному пункті чи міграція з одного до іншого), територіально-географічного розташування населеного пункту як суміжної з білоруськими говірками території тощо. Зокрема, у говіркових текстах відзначаємо насамперед різнокореневі (власне лексичні) синоніми – здебільшого прислівники місця, часу, міри і ступеня, способу дії:

у́досв'єта [I, с. 58],¹ у́тром [I, с. 80]; ст'рашно [I, с. 82], жу́тко [I, с. 82]; йако́с' [I, с. 72] од'нажди́ [I, с. 90]; ту́така [I, с. 22], ра́дом [I, с. 18]; бо́гато [I, с. 18], б'іт'ком [I, с. 82]; в'ел'м'і [I, с. 116], оч'і'н' [I, с. 20]; по́гано [I, с. 2], н'єдо́бре [I, с. 62]; спокон'в'єку, з'доўна [III, с. 211]; ча́сом, по́рою [III, с. 211]; зню́, оп'ят' [III, с. 211]; ного́р'є, нов'єр'ху [III, с. 211]; посл'є, позн'єї [III, с. 210]; гу́р'том, ра́зом [III, с. 216]; б'і'ст'р'єї, ху́ч'єї [III, с. 220]; б'і'ст'р'єї, ху́ч'єї [IV, с. 68]; га́рно, кра'с'іво [I, с. 252]; пра́в'ілно [I, с. 182], в'і'рно [I, с. 184]; но́хал'но, бе'с'ов'єсно [III, с. 215]; бес'п'ре'ри'юно [I, с. 244], ўс'є'гда [I, с. 254] та ін.

Зрідка зв'язному мовленні спостерігаємо функціонування контекстуальних синонімів (н'єзо́м'єтно, т'і'х'єн'ко, пот'і'х'єн'ку [IV, с. 88], кол'і'з', то'ди́ [IV, с. 92]), семантику яких можна встановити тільки з тексту. Спорадично відзначаємо спільнокореневі синоніми, подекуди – зі згрубілими суфіксами як виразниками інтенсивності вираження ознаки: т'ажє́ло [II, с. 242], т'ажко́ [II, с. 258]; ба́гато, бого́т'у́що [I, с. 140]; на́зад [I, с. 140], ў́зад [I, с. 142]. Зауважимо, що з-поміж відзначених пар синонімів перше слово можна вважати домінантою, оскільки воно переважає в ідіолекті говірконосця, а друге зафіксоване значно рідше.

Зазначимо, що аналіз вибраного матеріалу не дав змоги підтвердити думку Г. Аркушина про те, що говірковими синонімами є лексеми для реалізації негативно маркованого значення (позитивного значно рідше) [I, с. 110], очевидно, через те, що зазначені явища насамперед можна спостерігати в системі іменника чи прикметника, хоча зрідка відзначаємо прислівники як складники лексико-граматичної системи говірки для позначення різної інтенсивності дії чи ознаки з різною стилістичною характеристикою.

Як зауважує Г. Аркушин, упродовж останнього півстоліття в українських говірках збільшилася кількість синонімічних назв у зв'язку із запозиченнями з літературної мови що призводило до того, що літературна мова, впливаючи на лексику говірки, формує своєрідні синонімічні ряди, хоча існують діалектні назви реалій, які не мають літературних відповідників, та й самі реалії часто незнайомі загалу [I, с. 111]. Оскільки в полі зору нашого дослідження є прислівники як виразники різних обставинних значень, а не іменники, такого процесу ми не спостерігаємо, бо в досліджуваних текстах не відзначено широких синонімічних рядів, а відзначені адвербіативи мають виразні риси, переважно фонетичні, притаманні середньополіським говіркам.

Основним критерієм синонімічності говіркових прислівників у досліджуваних текстах є здатність слів замінювати одне одного, тобто бути взаємозамінними. Спостерігаємо визначальну функцію синонімів – здатність досліджуваних синонімічних одиниць дублювати або уточнювати лексичне значення прислівника, виражати відтінки адвербіатива, подекуди підсилюючи його семантику.

Протилежність понять, що є відбиттям протилежності явищ, знаходить вираження в антонімії. В основі антонімії лежать істотні особливості дійсності, які відображаються як протилежні поняття в логіці й антонімічні значення в мові. Щодо антонімів Д. Шмельов зазначав, що це слова, які протиставляються за найбільш загальною і суттєвою для їх значення семантичною ознакою, причому перебувають на крайніх точках відповідної лексико-семантичної парадигми [6, с. 87]. Тому в антонімічних парах реалізується відношення протилежності. Серед антонімів виділяють різнокореневі (власне лексичні) та спільнокореневі. На нашу думку, не зовсім правильне твердження, що різнокореневі антоніми належать до розряду лексичних, а спільнокореневі – до словотвірних, граматичних, афіксальних [3, с. 72–81], оскільки всі зазначені різновиди антонімів свідчать про лексичне багатство мови чи діалекту. Як і в літературній мові загалом, у досліджуваній говірці переважають різнокореневі антоніми, і їхня кількість, на відміну від синонімів, є значно більшою, що, очевидно, зумовлене тим, що в багатьох уривках зв'язного мовлення інформатори згадують свої молоді роки й порівнюють колишнє життя із сучасним, називають місце події, про яку розповідають, залежно від її розташування – близько чи далеко, оповідають про спосіб виконання чогось як із позитивного, так і негативного боку, що, закономірно, призводить до виникнення антонімічних пар. Натомість зазначимо, що діалектне мовлення не дає підстав підтвердити думку Д. Шмельова про те, що приєднання до слова стверджувальної семантики заперечної частки **не** – найпродуктивніший спосіб передачі протилежного поняття [6, с. 131], оскільки антонімів із такою часткою в досліджуваних текстах не відзначено, а функціонують різнокореневі антоніми як виразники протилежних значень адвербіативів. Серед зафіксованих у досліджуваних діалектних текстах відзначаємо найбільшу кількість антонімів – прислівників місця, значна частина яких має по кілька фонетичних варіантів: да́л'єко [II, с. 184] по́руч [II, с. 256]; о́тут, о́там [IV, с. 60]; та́мака [I, с. 16], ту́така [I, с. 22]; о́т'ц'у́л'а, о́т'у́л'а [III, с. 213]; с'у́ди' [I, с. 18], ту́ди' [I, с. 65], ту́дою [I, с. 18], с'у́дою [I, с. 98]; но́'л'єво, на́'право [I, с. 52]; ў́не́ред [I, с. 86], но́'зад [I, с. 58]; н'і'д'є [I, с. 82], кру́гом [I, с. 80]; д'єс' [I, с. 30], ту́т [I, с. 20]; даўно́, і́час [I, с. 238]; т'єн'єр [IV, с. 382], кол'іс' [IV, с. 382]; ў́ранці́ [I, с. 38], в'єчєром [I, с. 32]; у́тром [I, с. 3] в'єч'єром [I, с. 34]; ну́ч'у [I, с. 22], д'н'у́м [I, с. 22]; по́н'єрод, по́посл'і'єд [I, с. 80]; і́з'разу [I, с. 14], по́то'м [I, с. 14] та ін.; дещо рідше – способу дії: по́-руск'і' [I, с. 202], по́-нашо́му [I, с. 206]; по́-нашо́му [I, с. 60], по́-іно́му [I, с. 90]; ў́з'довж, ў́п'о'єрок [III, с. 212]; хоро́шо [I, с. 16], по́гано [I, с. 22]; у́л'єст'і'є [I, с. 32], о́д'єл'но [I, с. 32]; т'рудно́ [II, с. 258], л'єгко́ [II, с. 260] та ін.; спорадично – міри і ступеня: ба́гато [I, с. 16], ма́ло [I, с. 72] тощо.

Зауважимо, що досить часто в мовленні діалектоносця функціонує по кілька антонімічних пар: то́ди', те́пер [IV, с. 14], те́пер, ра́н'чеї́ [IV, с. 20], кол'і'з', те́пер [IV, с. 22], кол'і'с', с'о'гон'є [IV, с. 44], у́л'і'т'ку, ў́з'і'т'ку [IV, с. 22], з'і'т'мо́ю, і'єто́м [IV, с. 48]. Спорадично відзначаємо функціонування у прислівників-антонімів формі компаратива: бу́л'ш, бу́л'ше [I, с. 32] м'єни, м'єни́е [I, с. 66]; бу́л'єї́ [I, с. 94], м'єн'єї́ [I, с. 41] та ін.

Отже, дослідження системних відношень у сфері прислівника як лексико-граматичного класу слів дає підстави зробити висновки, що для діалектного мовлення, як і літературної мови, характерні явища синонімії та омонімії у сфері прислівника, хоча функціонування зазначених лексичних одиниць має свою специфіку, оскільки діалектними синонімами є ті, які використовують один діалектосій як представник певної говірки, тому, очевидно, не спостерігаємо багатокомпонентних синонімічних рядів. Щодо антонімії підсумуємо, що таке явище в системі діалектного адвербіатива більш поширене, оскільки відзначено функціонування значної кількості антонімічних пар на позначення тих самих явищ у мовленні одного інформатора.

¹ Приклади далі подаємо з указівкою тільки на номер книги й сторінку фіксації прислівника без зазначення повної назви видання: Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 1. Тексти / Уклад. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – К. : Довіра, 2003. – 456 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 2. Тексти / Уклад. Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – К. : Довіра, 2003. – 607 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 3. Матеріали до Лексичного атласу української мови / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. – К. : Довіра, 2003. – 225 с. : іл.; Говірка села Машеве Чорнобильського району. Ч. 4. Матеріали до Поліського етнолінгвістичного атласу / Уклад. Ю. І. Бідношия та ін. – К. : Центр захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій, 2005. – 704 с. : іл.

Перспективи подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні прислівників із позиції синхронії в діалектному тексті як складової лексико-семантичної системи говірки, групи говірок і діалекту.

Література:

1. Аркушин Г. Л. Народна лексика Західного Полісся : монографія / Григорій Львович Аркушин. – Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2014. – 236 с.
2. Ващенко В. С. Українська лексикологія: Семантико-стилістична типологія слів : Посібник для студентів-філологів / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1979. – 124 с.
3. Воробьєва Н. И. Семантика музыкального термина и ее динамика / Н. И. Воробьєва // Сопоставительное изучение семантической динамики : сб. науч. трудов. – М. : Изд-во МГУ, 1986. – С. 72–81.
4. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ / П. Ю. Гриценко // Збірник лінгвістичних праць : до 60-річчя проф. О. А. Колесникова. – Ізмаїл, 2000. – С. 9–15.
5. Франко З. Т. Лексична синонімія / З. Т. Франко // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 127–163.
6. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – М. : Наука, 1973. – 280 с.

УДК 811.161.2:81'373

Н. В. Громова, В. В. Харченко,

Сумський державний педагогічний університет, м. Суми

БЕЗЕКВІВАЛЕНТНІ ОДИНИЦІ ТА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ДІЙ У РОМАНІ П. КУЛІША «ЧОРНА РАДА» ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ВІДТВОРЕННЯ В ПЕРЕКЛАДІ

У статті розглядаються особливості функціонування безеквівалентних мовних одиниць, використаних у історичному романі Пантелеймона Куліша «Чорна рада». Головний акцент зроблено на тому, що безеквівалентні лексеми є яскравим підтвердженням цінності мовотворчої спадщини П. Куліша та проявом ідіоетнічності української мови. Здійснено зіставний аналіз досліджуваного мовного матеріалу в оригінальному та перекладеному текстах, розкрито специфіку семантичного та конотативного функціонування лексем, що вживаються на позначення назв дій в українському варіанті твору, та вказано на проблеми інтерпретації цих мовних одиниць при перекладі.

Ключові слова: безеквівалентна лексика, ідіоетнічність, мовотворчість, семантика, функціонування, синхронне читання, зіставний аспект, переклад.

В статье рассматриваются особенности функционирования безэквивалентных языковых единиц, использованных в историческом романе Пантелеймона Кулиша «Чёрная рада». Главный акцент сделан на том, что безэквивалентная лексика является ярким подтверждением ценности языкового творческого наследия П. Кулиша и проявлением идиоетничности украинского языка. Осуществлен сопоставительный анализ исследуемого языкового материала в оригинальном и переведённом текстах, раскрыта специфика семантического и конотативного функционирования лексем, которые употребляются с целью наименования действий в украинском варианте произведения и указано на проблемы интерпретации этих языковых единиц при переводе.

Ключевые слова: безэквивалентная лексика, идиоетничность, языковое творчество, семантика, функционирование, синхронное чтение, сопоставительный аспект, перевод.

The article is devoted to the research of translation of equivalent-lacking names of action in Panteleimon Kulish's historical novel «The Black Council». Special accent was made on the fact, that equivalent-lacking words is bright corroboration of Panteleimon Kulish's creative heritage and manifestation of Ukrainian's idioethnic. In the course of research completed comparative analysis of lexical material in original and translated texts. It The specific of semantic and connotation functions of action's names from Ukrainian variant of Panteleimon Kulish's composition is established, and the problems of interpretation of this language units' translation is pointed.

Key words: equivalent-lacking words, idioethnicity, semantic, language creativity, functioning, comparative aspect, translation.

Постановка проблеми. У сучасних перекладознавчих та лінгвістичних працях одним з основних напрямків досліджень є питання національної специфіки мови. Яскравим показником цієї специфіки є наявність безеквівалентних мовних одиниць. У контексті нашарування лінгвістичної та енциклопедичної інформації, пов'язаної з функціонуванням слова, більшість безеквівалентних лексем не отримують однозначної інтерпретації. Зважаючи на це, особливого теоретичного та практичного значення в перекладознавчих науках набуває проблема передачі безеквівалентної лексики оригінальних художніх текстів мовою-транслятом.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Прикладами ґрунтовних досліджень присвячених вирішенню проблеми функціонування безеквівалентних лексем у мові є напрацювання М. Кочергана, С. Влахова, С. Флорина, Р. Зорівчак, А. Федорова, Й. Стерніна, Н. Ю. Слободянюк, О. П. Кумеди та ін.

Особливо цінною для окреслення сутності напряду нашого дослідження виявилася позиція С. Влахова і С. Флорина, які вважали, що «словник безеквівалентної лексики виявляється різним для певних пар мов» [1, с. 43]. Саме цей висновок науковців дає нам підстави стверджувати, що безеквівалентні лексеми – це специфічна змінна група слів, яка виявляється шляхом зіставного аналізу і характеризується особливим семантичним і конотативним наповненням.

У процесі огляду авторефератів наукових робіт О. Кумеди та Н. Слободянюк, присвячених мовному аналізу творчого доробку видатного українського науковця та письменника, П. Куліша, було виявлено, що мовотворчість цієї персони, випереджаючи тогочасну писемно-літературну практику, значно розширила стилістичні можливості використання словникових скарбів української мови для називання концептуальних понять індивідуального мовомислення.

Ретельний аналіз мови першодруків П. Куліша різних років, здійснений науковцем О. Кумедою, продемонстрував, що у вживанні лексичних елементів письменник спирався на широке тло східноукраїнських говірок, подекуди залучаючи лексику, яка згодом окреслилася як південно-західний регіоналізм (*боржій, показити* та ін.) [2, с. 16]. Досліджена мовознавцем кількість лексичних діалектизмів (шести десятків), включно із семантичними, словотвірними та фонетичними різновидами, підкреслює значущість мовотворчого внеску П. Куліша у розвиток української мови, а багаторівневий